

Jakab Elek méltatása szerint Dávid Ferenc szónoklatait „klasszikus erő és siker jellemzik. Beszédei tárgya és az inventio... a bevezetés, érvelés és bizonyítás, a megindítás és rábírás mesterre mutat... Hallgatóiban maga s tárgya iránt erősebb rokonszenvet ébreszteni alig volt képes valaki, mint ő... az érzés melegsége, mellyel a szépet, jót és igazat festette, tiszteletet költött, lelkesedése mindent magával ragadott... Beszédei a hit, meggyőződés és szépérzelmek összessége, mennyi sikerült szellemi alkotás, az egyházi irodalom örök remekei.”²⁵

JEGYZETEK

¹ *Első része a Szent Irsnac külön külön reszeyből vöt predicacioznak az atya Istenről, ennac kedig az ő Fiarol az Ihesvs Christvsrol es az mi öröcsegünc nec peczetiről az Sz. Lelecről* (Albae Juliae MDLXIX Gregorius Vagnerus [typ. Hoffhalter]).

² Taine, H., *Millieu-elmélet*; Szigeti József, *A mű és kora*. 104.

³ *Első része az Szent Irsnac külön külön reszeyből vöt predicacioznak*. Fol. 4.

⁴ Uo. Fol. 4.

⁵ Uo. Fol. 73.

⁶ Uo. Fol. 51.

⁷ Uo. Fol. 104.

⁸ Uo. Fol. 106.

⁹ Uo. Fol. 6.

¹⁰ Uo. Fol. 25.

¹¹ Uo. Fol. 23.

¹² Uo. Fol. 90.

¹³ Valószínű, hogy az 1569. okt. 20—25. napjain tartott váradi disputára ment.

¹⁴ Pauler Ákos, *Bevezetés a filozófiába*. 4. kiadás. 15—17.

¹⁵ *Rövid magyarazat mikeppen az Antichristvs az igaz Istenről való tudomant meg homalosította*. Albae Juliae MDLXVII. Raphael Hoffhalterus. Hasonmás kiadás: Kolozsvár 1910. 32.

¹⁶ Istenről szóló 4. prédikáció.

¹⁷ Jézusról szóló 2. prédikáció.

¹⁸ Jézusról szóló 14. prédikáció.

¹⁹ Ideszámítva a *Rövid Magyarazatban* levő 3 prédikációt is.

²⁰ *Dávid Ferencz emléke*. Bp 1879. 130.

²¹ Istenről szóló 5. prédikáció.

²² *Rövid Magyarazat*. 4.

²³ Uo. 12.

²⁴ *Rövid vtmvtatas az Istennec igeienec igaz ertelmerc, mostani szent háromsagrol tamadot vetélkedes nec megfeytesere es itelesere hasznos es szükséges*. Alba Juliae MDLXVII Raphael Hoffhalterus. 13.

²⁵ *I.m.* 161.

DÁVID FERENC SZELLEMI HAGYATÉKA

Köztudott, hogy Dávid Ferenc könyvtára, írástára, levelezése nem maradt az utókorra. Amikor 1579-ben kolozsvári otthonában őrizetbe vették, ill. miután Kolozsvárról elszállították a gyulafehérvári országgyűlésre, majd onnan tovább a dévai vár cellájába a halál elébe, ilyen

természetű ingóságait a kor szokása szerint feltehetőleg lefoglalták, és a mai napig nem került semmi efféle kezeinkbe. Mindössze négy levele és nyomtatásban megjelent művei maradtak korunkra.

I. Levelei

1. Dávid Ferenc által saját kezűleg a szebeni tanácshoz írt levél 1556. szeptember 24-ről, szebeni papsága ügyében.¹

2. 1556. szeptember 10-éről a szebeni káptalan okirata Morgondai János nagysinszéki királybíróhoz házassági ügybe történt beavatkozás miatt. Az okmány Szabó Károly felismerése alapján Dávid Ferenc kezeirása, bár a káptalan nevében szól. Ez az okirat az alsócsernátoni Damokos család levelesládájából a sepsiszentgyörgyi múzeumba került, ahonnan 1944 őszén menekítés közben, értesülésünk szerint, a kaposvári állomáson bombázás következtében elégett. Fényképmásolata Szabó Károly hitelesítésével megvan.²

3. Egy levele Kassa városához szólt 1566 végéről. Ebben elfogadta a kassaiak plébánosságra való meghívását. E levél mind ez ideig nem került elő. Ismeretes azonban a kassaiak köszönő válasza 1557. február 13-ról, melyet Jakab Elek adott ki.³ Mivel Dávid Ferenc a kassai állást nem fogadta el, a kassaiak megsürgették 1557. augusztus 4-én. Ezt az okmányt is Jakab Elek közölte.⁴ Ránk maradt Dávid Ferencnek erre adott válasza 1557. szeptember 3-ról Kassa város levéltárában. Ezt ugyan csak Jakab Elek közölte.⁵

4. Teljes egészében közölte Jakab Elek az 1557. április 28-án Kolozsváron kelt levelet, melyet Pomarius (Baumgarten) Keresztély lekencei szász paphoz írt.⁶

4.a. Saját kezű aláírása maradt fenn 1559-ből (idem qui supra manu propria D. jelzettel), mely 1861-ben még gróf Lázár Miklós birtokában volt. Azóta nem tudunk róla. Az oklevelet közli Jakab Elek.⁷

4.b. Dávid Ferenc aláírását és pecsétjét közölte Jakab Elek arról az oklevélről, mely 1578. július 7-én Kolozsváron kelt és báró Stoyka Gyula nemzeti levéltárában volt.⁸ Mindössze ennyit tudunk Dávid Ferenc saját kezűleg írt egykorú leveleiről.

II. Irodalmi alkotásai

1. Legrégibb ismert munkája, mely nyomtatásban is megjelent, egy elégia Medgyesi Székely Ferenc szászmuzsnai plébánoshoz és gyulafehérvári vikáriushoz 1550-ből. 4 nyomtatott levélből áll és egyetlen példánya ismeretes. Ez ma a M. T. Akadémia könyvtárában van. Jakab Elek szerint németországi nyomtatvány.⁹ Pálffy Márton készítette magyar fordítása 1909-ben jelent meg.¹⁰

2. Két példányban maradt korunkra a *Dialysis scripti Stancari contra primum articulvm synodi Szekiensis, qui de doctrina controvertitur, conscripta per Franciscum Daudis*. Psalmo XXXI. Colophon: Impressum Claudiopoli Transylvaniae per Georgium Hoffgreivum. Anno DMLV (Tévesen MDLV helyett)¹¹. Eredetije az Orsz. Széchényi Könyvtárban van,

39 lapból áll. Kolozsvár-Napocán van 2 kézirati másolata. Egyiket Simén Domokos másolta, a másikat Pokoly József másoltatta. Ez utóbbi a volt Ref. Teol. könyvtárában van. Ez a munka lutheri álláspontról száll szembe a kálvinizmusnak sakramentárius néven ismert változatával.

3. Fönnmaradt az emlékezte egy azóta teljesen elveszett művének, melynek címe ez volt: *Responsum Ministrorum Ecclesiae Colosvariensis ad scripta varia Martini a Calmacha in Causa Coenae Domini* edita Colosvarini MDLVI¹². Bizonyosan ez is lutheri szempontból száll szembe a sakramentárius irányzattal, amelynek akkor Kálmáncsehi Sánta Márton volt itteni képviselője.

4. Aláírta, és valószínűleg részben fogalmazta a következő munkát: *Consensus Doctrinae de Sacramentis Christi Pastorum et ministrorum ecclesiarum in inferiori Pannonia et nationis utriusque in tota Transylvania*. (Clavdiopolis Hoffgreuius) MDLVII¹³. 16 4-rét levélből áll. Egyik példánya Szebenben van, a másik a budapesti Orsz. Széchényi Könyvtárban. Kolozsvár-Napocán van egy kéziratos másolata Pokoly József gondosságából a volt Ref. Teol. könyvtárában.

5. A kolozsvári Heltai-nyomdában jelent meg 1558-ban a 10 levélből álló *Acta synodi pastorum ecclesiae nationis Hungaricae in Transylvania*¹⁴. Egyetlen nyomtatott példánya Szebenben van. Két kéziratos példánya Simén Domokos és Pokoly másolatában Kolozsvár-Napocán is megvan.

6. 1559-ben jelent meg Kolozsváron a *Defensio orthodoxae sententiae de coena Domini Ministrorum ecclesiae Clavdiopolitanae et reliquorum recte decentium in acclesij Transylvanicis*.¹⁵ Ez a mű 20 levélből áll. Egyetlen példánya Kolozsvár-Napocán, a Román Akadémia Könyvtárában van.

7. A M. N. Múzeum Könyvtára őrzi az egyetlen példányban ránk maradt *Az Urnak Vacsorájáról való közönséges keresztényi vallás*¹⁶ c. művet, melynek kiadásához Dávidnak valami köze lehetett; 8 lapból áll. Kolozsváron, a Heltai-nyomdában jelent meg 1559-ben.

8. Kétséges, hogy nyomtatásban is megjelent és Dávid Ferentől való munka, melyet *Modus Concordiae* címen ismer a szakirodalom. Néhány részlet kivételével Kálvin Jánosnak az úrvacsoráról szóló művének átvétele. Kéziratban maradt korunkra. Jakab Elek Dávid Ferenc eredeti munkájának tartotta, de azóta tisztázódott eredete. Egyébként ez az irat igazolja, hogy a Zwingli—Kálvin-féle felfogás az úrvacsoráról az unitárius fölfogásnak kezdettől fogva kiindulópontja volt.¹⁷

9. Szentábrahámi M. kéziratos történeti munkájában maradt ránk az a mű, melyet Lampe—Debreczeni *Ember Pál Hist. Eccl. Hung.* c. műben a 3 oldalra terjedő *Scriptum Francisci Davidis Anno 1566* c. munka is közöl s amelyet Ember eredeti kéziratból másolt le; ugyancsak nála maradt fenn *Scriptum Francisci Davidis Anno 1556*¹⁸, valamint az 5 oldalra terjedő s ugyancsak 1566-ból datált *Eiusdem Fr. Davidis Responsio ad Argumenta, quis Hypostasin Spiritus Sancti Petrus Caroli Stabilivit*.¹⁹

10. 1567-ből van keltezve a II. János királyhoz írt ajánlás a *De falsa et vera vnivs Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti Cognitione, Libri Duo* című nagyjelentőségű munka.²⁰ Ezt az erdélyi és lengyelországi egyetértő eklézsiák papjai írták, kisebb részét éppen Dávid Ferenc. Kb. 12 példánya maradt ránk. 184 levélből áll. Több szép kéziratos másolata is van Kolozsvár-Napocán, ezekből egyik Simén Domokostól. Az első unitárius

szellemű munka, mely a sajtót, ezúttal a gyulafehérvári nyomdát, a Hofhalter Rafael műhelyét elhagyta. Nagy viszontagságokat látott könyv; sokat rejtegettek. Az 1638-as könyvpusztítást néhány példány csak csonkítás árán vészelhette át. De van csonkítatlan teljes példány is. Főleg Császmái Istvánnak a Simulacrumokról szóló fejezete lehetett a botránkozás köve.

11. Az előbb említett műnek Dávid Ferenctől írt része magyar nyelven is, jócskán átdolgozva megjelent 1567-ben *Rövid magyarázat mikeppen az Antichristvs, az igaz Istenről való tudománt meghomálosította, és az Christus az ő hiveinek általa tanítvan minket mikeppen építette meg az ő menniei szent Attiarol, es ő magarol, es a szent Lelekről bizonyos értelmet adua[n] előnkbe[n]* címen.²¹ 76 lapból áll. Gyulafehérvárt jelent meg. Ajánlása János Zsigmondhoz szól, kinek címerét is közli. Az első magyar nyelvű unitárius szellemű munka. Mivel hasonló kiadása 1910-ben megjelent, ma a legjobban ismert munkája Dávid Ferencnek. Alapvető unitárius teológiai munka, melyet minden unitáriusnak ismernie kell. Az eredeti kiadásnak 6 példány maradt korunkra, ebből 3 Kolozsvár-Napocán van, 1 Marosvásárhelyen. Hasonmás kiadása jól sikerült unitárius kiadványnak tekinthető. Ismeretesek kéziratos másolatai is.

12. A jótérmésű 1567. esztendőben jelent meg ugyancsak Gyulafehérváron a *Rövid vtmutatás az Istenec igeinec igaz értelmere, mostani szent haromsagrol tamadot vetélkedesnecc megfeytesere és itelesere hasznos es szükséges*²² c. munka 18 nyomdai íven. Dávid Ferenc Mikola Ferencnek ajánlotta. A *Rövid Magyarázattal* együtt Gyulafehérváron írta a fejedelem udvari papjaként. 5 példány ismeretes, ebből 2 Kolozsvár-Napocán van.

13. Folytatja az 1567. esztendő gazdag termését a *Refutatio scripti Petri Melii, quo Nomine Synodi Debrecinae docet Jehoualitatem et trinitarium Devm Patriarchis, prophetis et apostolis incognitum*.²³ 55 lapból áll. 1 példány Kolozsvár-Napocán van. Készültek kéziratos másolatai is. Ajánlása János Zsigmondhoz szól. Méliusz Péter ortodox teológiáját több szempontból cáfolja. A ref. hitvallást veti össze az unitáriusokéval.

14. *Demonstratio falsitatis doctrinae Petri Melii, et reliquorum sophistarum per Antitheses una cum refutatione Antitheseon veri et Trurcici Christi, nunc primum Debrecini impressarum*²⁴ Gyulafehérvárt jelent meg. 14 levélből áll. Több példány ismeretes. Év nélkül jelent meg. Jakab Elek 1568-ra teszi megjelenését.²⁵

15. *Refutatio propositionvm Petri Melii non inquirendae varitatis ergo, sed ad contendendum propositarum, ad indictam Synodum Varadinam 22. Augusti Anno 1568*.²⁶ 58 levélből áll. Mintegy 10 példány ismeretes. Kolozsváron 2 példány van; Cambridge-ben és Varsóban is van egy-egy példány.

16. *Theses Thordae disputandae ad XIII. diem Nouembris, et in Synodo Varadina die 22. Augusti publicatae*. 1568.²⁷ 1 példány ismeretes.

17. *Littarae convocatoriae ad seniores ecclesiarum Superioris et Inferioris Pannoniae ad indictam synodum Thordanam (Albanam) ad tertium Martii diem, additis thesibus ibidem disputandis. Albae Iuliae*. 1568²⁸ (illetve sajtóhiba folytán a címlapon 1558). 8 lapból áll. 3 példány ismeretes. Van kéziratos másolata is.

18. 1568 szintén a bő termésű esztendőök egyike. Ekkor jelent meg külön is nyomtatásban Gyulafehérváron az *Aequipollentes ex scriptura phrases de Christo Filio Dei ex Maria Nato figuratae*.²⁹ 4 levélből áll. Több példánya ismeretes.

19. Több példányban maradt ránk az *Antitheses Pseudo Christi cum vero illo ex Maria nato*.³⁰ Gyulafehérváron jelent meg, 8 lapból álló kis mű.

20. 1568 további termést hoz. Gyulafehérváron jelenik meg *Az Szent Irasnac Fvndamentomabol vött magyarazat az Iesus Christusrol es az Ő istenségéről*.³¹ 47 levélből áll. Ajánlása Pókai Jakabhoz szól, ki Bogáti naptári följegyzése szerint 1572-ben, december 12-én halt meg. 4 példánya ismeretes.

21. Az előbbinek latin nyelvű kiadása a szintén 1568-ban megjelent *De mediatoris Iesu Chrjsti hominis diuinitate, aequalitateq[ue] libellus*.³² Gyulafehérváron adták ki. Ajánlása Bekes Gáspárhoz szól. 54 lapból áll. Több példánya ismeretes. Az oxfordi Bodleyan könyvtárban is van példánya.

22. A következő mű címe *Brevis enerratio Disputationis Albanae de Deo trino et Christo duplici coram serenissimo principe, et tota ecclesia decem diebus habita anno Domini MDLXVIII. 8 Martij*.³³ Ez a második gyulafehérvári disputacio anyagát tartalmazza. 96+4 lapból áll. Mintegy 14 példánya ismeretes. Nehezen olvasható apró, kopott betűi miatt.

23. *Servetus Restitutio Christianismi* Lyonban 1553-ban nyomtatott művének részbeni átdolgozott kiadása jelent meg 1569-ben a gyulafehérvári nyomdában *De regno Christi liber primus et De regno Antichristi liber secundus* címen.³⁴ Még részben sem tekinthető Dávid Ferenc munkájának. Kritikailag ma sincs pontosan megállapítva, hogy mennyi az átvétel Servetustól. Propaganda jellegű kiadása a genfi mártír munkájának. Több példánya maradt ránk. Valószínűleg azért, hogy ne lehessen könnyen azonosítani Servetus Restitutiójával, szövege számos helyen fel van cserélve. A kiadás Dávid Ferenc érdeme lehet.

24. 1569-ben jelent meg folio alakban *Első Része az Szent Irásnak külön külön részeiből vőt predicaciocnac az Atya Istenről, ennec kedig az ő Fiarol, az Ihesvs Christusrol es az mi öröcsegüncnek peczetiről, az Sz. Lelecről. Albae Juliae MDLXIX*.³⁵ 190+2 folio lap. Ajánlása II. János királynak szól. 16 beszéd szól Istenről, 36 Jézusról és 8 a Szentlélekről. 8 példánya ismeretes. Egy példánya a British Museumban van.

25. Lampe-Ember magyarból latinra fordítva őrizte meg Dávid Ferencnek egy 1569-ben megjelent kis munkáját: *Francisci Davidis ex Ungarico Sermone in Latinum conversae et in eodem Synodo Varadiensi Ao 1569 exhibitae*.³⁶ Innen vette át Bod Péter is.

26. Blandratával közösen írta Dávid Ferenc latinul a tudós világ számára 1569-ben kiadott *Refvtatio scripti Georgii Maioris, in quo Deum trinvm in personis et vnum in essentia vnicv, deinde eius Filium in persona et duplicem in naturis ex lacunis Antichristi probare conatus est. Authorigvs Francisco Davidis Superintendente et Georgio Blandrata doctore*.³⁷ Csáki Mihálynak, János Zsigmond cancelláriusának ajánlották. Kiadási helye nincs jelezve, de kétségtelen, hogy a kolozsvári Hel-tai-nyomda terméke. 215 számozatlan levélből áll. Több példánya ismeretes. Érdekessége az, hogy van egy példánya, amelyben a *De Falsa et*

Vera... c. könyvben Császmái István által közölt simulacrumok egy része megtalálható. Egyik-másik példányából, nyilván az 1638-as könyv-
pusztítás alkalmával, kimetszették.

27. 1570-ben hagyta el a kolozsvári Heltai-nyomdát az 1569-ben írt *Az váradi disputationac avagy vetelkedes nec az egy Attya Isteröl és annak Fiarol az Iesus Christusról, és a Szent Lélekről igazán valo elő számlálása, melly mindenic fél nec akarattyából kezdetett mind szent hauának 20. napián 1569 esztendőben Colosvarot 1569 (1570).*³⁸ 103 lapból áll. Szövegkiadását Simén Domokos és Nagy Lajos gondozásában 1870-ben jelentették meg a váradi hitvita 300-ik évfordulójára. Ez a kiadás is ritkaságnak számít. Az eredetinek 6 példánya maradt korrunkra.

28. 1570-ben jelent meg magyar fordításban Wilini Sándor Lengyelországban német nyelven kiadott és Dávid Ferencnek ajánlott könyve, amelyet Dávid Ferenc fordított magyarra ilyen címen: *Könyvetske az igazi keresztyéni keresztségről es a papa Antichristusnac Maymozással a Szent Írásbol nagy munkauaal és rendre egybe gyütöttet és öszue szörzetettet nemelly iambor tvdos emberec által, kic annac vtanna martiromsagot szenvedtenec also Németországban... Kolozsvár, 1570.*³⁹ Nagyon ritka könyv. 5 példány ismeretes, és van 2 kézirati másolata. Egy csonka példány és ennek ugyancsak csonka másolata van meg Kolozsváron. Anabaptista munka.

29. 1571-ben jelent meg a kolozsvári nyomdában — már nem áll rendelkezésre a gyulafehérvári — (1) *Az egy ő magatol valo felséges istenről es az ő igaz Fiarol, a nazareti Iézusrol, az igaz Messiasrol, a szent irasbol vöt vallastétel, mellyben a papánac és a papazóknac minden okoskodássoc és hamis magyarázattioc meg feitetnek.* (2) *Az egy Attya Isten nec és az ő aldott szent fianac, az Iesvs Christvsnac istenségekről igaz vallastétel, a prophetác és apostoloknac irassinac igaz folyása szerént irattatott Dávid Ferentől, a megfeszített Iesus Christusnac szolgaitól. Caroli Peter nec és Melius Peter nec ockoskodassinac ellene vetettet.*⁴⁰ 233 levélből áll. Több példány ismeretes és 2 kézirati másolata, az egyik Simén Domokostól. Hagymási Kristófnak van ajánlva, aki Bogáti naptári följegyzése szerint 1577. március 6-án halt meg Vécs várában és akiről ugyancsak Bogáti jegyezte fel március 20-ról a következőket: „Sepultus Magnificus D. Christophorus Hagmasi in Basilicam Albensam 1577“. A (2) ajánlása Bekes Gáspárnak szól, aki akkor a jövő emberének látszott. Ebben az ajánlásban meghatározó módon emlékezik meg János Zsigmondról, a csak minap meghalt ifjú uralkodóról.

30. Végül mint Dávid Ferenc munkáját említ meg a *De dvalitate Tractatus in tria capita distinctust.*⁴¹ Ennek hitelességét Pokoly József, valamint Borbély István állapította meg Jakab Elekkel szemben, aki nem tartotta Dávid Ferenc művének.⁴² A leglényegesebb Dávid Ferenc-i tanításokat ez a kis munka tartalmazza, és különleges jelentősége van, minthogy Dávid Ferenc végső felfogását tükrözi. Posztumusz mű, mely először a *Defensio Francisci Davidis* c. munka bázeli (kolozsvári) kiadásában jelent meg, másodszer ennek hely nélkül kiadott második kiadásában hasonló cím alatt, mindkét esetben a kötet végén. Egyetlen műve Dávid Ferencnek, mely modern magyar fordításban nyomtatásban is megjelent. Márkos Albert tanár fordította és 1943-ban jelent meg kis kötetben.

31. Bock Sámuel⁴³ és Sandius Kristóf⁴⁴ tartotta fön­n az emlékezetét egy nyomtatásban megjelent, de azóta elveszett és mind ez ideig elő nem került könyvecskének, melynek címe: *Libellus parvus XXX thesibus Blandratae oppositus, in quo disseritur Iesum Christum vocari nunc non posse Deum, cum non sit verus Deus, Iesum invocari non posse in precibus; iustificationem et praedestinationem a Luthero et Calvino male fuisse intellectas; de regno Messiae, quem fore prophetae divinarunt qui esset Iesus Christus. Anno 1578 in lucem emissus. Claudiopoli 1578.*⁴⁵ Tud róla Kénosi-Uzoni is. Tartalma közelebbről ismeretlen.

32. Az 1579. február 24-én tartott zsinat határozatai 10 pontba foglalva. Nem valószínű, hogy ez, nyomtatásban megjelent. Uzoni kéziratában található. Fontossága miatt méltó a megemlítésre.

33. A már említett *Defensio Francisci Davidis* c. kötet több olyan munkát tartalmaz, amelyek Dávid Ferenc­ről származhatnak. Ilyenek: *Francisci Davidis Confutatio Responsionis Faustinae. 1579.* Nem tartom autentikusnak. Ilyen a *De non invocando Iesu Christo in praecibus sacris.*⁴⁶ *Theses Francisci Davidis, propositae Fausto Socino. 1579.*

A Confessio Francisci Davidis de Iesu Christo quam ex carcere exhibuit Regnicolis, paulo ante mortem Thordae, in Transylvania, in conventu regni: 17 April. Anno 1579. Ez utóbbi Sommer János poszthumusz művében 1582-ben jelent meg: *Refutatio Scripti Petri Caroli editi Wittebergae, de magat a szöveget az előszó szerint Sommer 1572-ben írta, és 8 évvel halála után jelent meg.*

A *Defensio Fr. Davidis*-ban jelent meg a *Thesestres, quas Fr. Davidis in aedibus suis in quorundam praesentia caepit querere.* Ez kéziratban is fennmaradt Jakab Elek állítása szerint.

34. Megemlíthető még Dávid Ferencnek a lengyel egyházakhoz intézett levele 1570-ből: *Epistola ad Ecclesias Polonicas, super questione de Regno millenario Jesu Christi hic in terris. Albae Iuliae 1570.* Sandius Dávid Ferenc művének tartja. Bock szintén. Czvittinger is tud róla. Seivert nyomtatásban megjelentnek tünteti fel. Nem maradt fenn.

35. Uzoniék kézíratos műve tartalmazza az 1571. szeptember 20-ra Kolozsvárra zsinatot összehívó levelét: *Litterae Convocatoriae.* A másolat szerint a Heltai-nyomdában jelent meg.

36. A *De Iustitia* c. munka másolatban maradt fön­n ilyen címen: *Ad Quesita pro Thesibus ad Dissolutionem Questionis pro Justitia Reverendi D. Francisci et D. Nicolai Parutae. Claudiopoli febr. 1573.* Kétséges, hogy eredeti munka. Az az elvi teológiai és alapvető kérdésekkel viaskodó Dávid aligha foglalkozott elvont filozófiai kérdésekkel. Alapos vizsgálatot igényel ez a munka, mert ha ti. eredeti, akkor Dávidot olyan szempontból mutatja be, amely oldaláról eleddig ismeretlen volt.

37. Végezetül megemlítem mint kétségtelenül Dávid Ferenc szellemi termékét azt az 1579. február 24-én Tordán tartandó zsinatot összehívó levelét, amelyet Jakab Elek is közölt Dávid Ferencről írt művében XV. sz. alatt és Benczédi Gergely kiadott a Keresztény Magvető XIV. kötetében a 42 s köv. lapjain, s amelynek szövege így kezdődik: „Vere et Sapienter dictum est a Salamone...“ Magyar fordítását is közli az utóbbi helyen. Ennek a zsinatot összehívó levélnek nagy egyháztörténelmi fontossága van, éspedig az egyházi alkotmány, ill. rendtartás első említése okán. Dr. Boros György és dr. Tóth György, sőt Zoványi Jenő sem ismerték vagy átsiklottak felette, amikor egyház-

alkotmányi kérdéseinkkel foglalkoztak. Fontosságának igazolására két mondatot idézek: „Hanc ob causam in Ecclesiis nostris hic ordo observatus est hactenus ut singulis annis publici conventus celebrentur...“, és „Si qui vero praetextu quodam officium suum facere neglexerint, severe juxta Ecclesiae constitutiones punientur.“ Ami véget vet annak a vitatható megállapításnak, hogy Dávid Ferencnek reformatori munkássága mellett nem lett volna ideje az egyházi szervezet kiépítésével és a rendtartás megszervezésével foglalkozni, vagy hogy ne lett volna ilyen kérdések iránt érzéke.

A fentiekben megkíséreltem beszámolni Dávid Ferenc szellemi munkásságáról. Sok ez, vagy kevés? Mennyiségileg sok, de kevés ahhoz, hogy megismerjük belőle az egész embert és hagyatékát. Mert hiányzik ebből az anyagból az a nagyarányú és gazdag levelezés, amely az ilyen szabású ember megismeréséhez közel visz. De elég ahhoz, hogy bár elképzelhessük annak a szellemi vezérnek az alakját, aki a 16. századi unitárius reformációt vezette. Az ő szellemének befolyásaként tekinthető az a két országgyűlési végzés is, melyeket ugyan nem az ő fogalmazásában, de mint az ő elveinek hatásaként létrejöttet lehet tekinteni. Ezek: az 1568-as tordai és az 1571-es marosvásárhelyi országgyűlések határozatai.

Dávid Ferencről az első tudományosnak tekinthető munkák már a 16. században készültek. Később is számos munka foglalkozik vele. Hogy csak a jelentősebbeket említsem meg: Bock Sámuel, Sandius Kristóf, Lampe-Debreczeni Ember Pál, Seivert, Haner és Bod Péter több munkájában is. Ezután szünet következik. Jakab Elek az első, aki nagyszabású munkában áldoz halála 300. évfordulóján az egyházalapító emlékének. A régiek közül még megemlíthetem Záltner, Mosheimot; 1850-ben az angol Wallace műve jelenik meg, később Gannetté. 1906-ban Kanyaró Ferenc, majd Borbély István több munkában foglalkozik műveivel, Kiss Ernő Jakab Elek nyomán ír könyvet róla. Az unitárius írók munkaközössége születése 400 éves fordulójára önálló kötettel jelentkezik. Ír róla Gagyi Dénes, Pap Domokos, Benczédi Gergely, Zoványi Jenő, legutóbb Botár Imre vizsgálta életét, munkásságát és alkotásait. Kelemen Lajos, Benczédi Pál, Varga Béla, Iván László idézték alakját.

RÖVIDÍTÉSEK

DFE: Jakab Elek, *Dávid Ferencz emléke*. Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához. Második rész. I. Oklevelek s rokon tárgyuak. II. Dávid Ferencz irodalmi emlékei. Bp. 1879, és a nála található római számjelzések.

KerMagv: Keresztény Magvető

RMK: A Szabó Károly szerkesztette régi magyar könyvtár I.—II.k. 1879, 1885

RMNy: Régi magyarországi nyomtatványok, 1473—1600. Akadémiai kiadó, Bp. 1971

JEGYZETEK

¹ DFE I 1—2.1. I. sz. Kőrajzok: I. sz. KerMagv 11.k. 64—66. l.

² KerMagv 23. k. 321—322. l.

³ Jakab Elek, Oklevéltár Kolozsvár története II. és III. kötetéhez Bp. 1888. XVI. sz. alatt.

- ⁴ Ua. XVII. sz.
- ⁵ Ua. XVIII. sz.
- ⁶ DFE II. sz. 2—3. l. és Kőrajzok II. sz.
- ⁷ DFE V. sz.
- ⁸ DFE XIV. sz. 17—18. l. és Kőrajzok, IV. sz. A zöld viaszba nyomott pecsét halmon álló bárány zászlóval, a bárány hátából kinövő kereszt. Magyar pajzsba van foglalva, s a cimerekép felett ezek a betűk S T V M. Tekintve, hogy a levél kelte 1578, e betűk így oldhatók fel S[igillum] T[ransylvanorum] V[nitariorum] M[inistrorum]. A harmadik betű feloldása lehetne: V[ngarorum] is, de ez ellen szól az, hogy 1578-ban Dávid Ferenc már nem egész Erdély magyar eklézsiáinak püspöke. De lehet más feloldás és magyarázatra is gondolni. A pecsét két oldalán levő betűk: (heraldikai jobb oldalon) F és az ellenkezőn D. Kétségtelenül F[ranciscus] D[avidis]-t jelölnek.
- ⁹ DFE I. sz. 25—27. l.
- ¹⁰ KerMagv 44.k. 93—96. l. Medgyesi Székely Ferencről l. Juhász Kálmántól: *Két Kolozsmonostori püspökcapát a XVI. században*. Kolozsvár 1933.
- ¹¹ DFE 28. l. II. sz., RMK. II. 65. sz. és RMNy. 127. sz.
- ¹² DFE 28. l. III. sz.
- ¹³ DFE 29. l. IV. sz., RMK II. 76. sz. és RMNy 143. sz.
- ¹⁴ DFE 29—30. l. V. sz. RMK II. 77. sz. és RMNy 147. sz.
- ¹⁵ DFE 30. l. VI. sz. RMK II. 81. sz. és RMNy 153. sz.
- ¹⁶ DFE 30. l. VII. sz.
- ¹⁷ DFE 31—41. l. VIII. sz.
- ¹⁸ F. A. Lampe, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, MDCCXXVIII. 152—154.
- ¹⁹ Uo. 154—158. l.
- ²⁰ DFE 41—44. l. X. sz. RMK 106. sz.
- ²¹ DFE 45—46. l. RMK I. 61. sz. és RMNy 232. sz.
- ²² DFE 46. l. XIII. sz., RMK I. 62. l. és RMNy 233. sz.
- ²³ DFE 47—48. l. XIV. sz. RMK II. 107. l. és RMNy 231. sz.
- ²⁴ DFE 48—49. l. XV. sz. RMK II. 116. l. és RMNy 250. sz.
- ²⁵ DFE 48—49. l. különösen az 1. sz. jegyzetet.
- ²⁶ DFE 49—50. l. XVI. sz. RMK II. 114. l. és RMNy 252. sz.
- ²⁷ DFE 50. l. XVII. sz.
- ²⁸ DFE 51. l. XVIII. sz. RMK II. 110. sz. és RMNy 251. sz.
- ²⁹ DFE 51—52. l. RMK II. 113. sz.
- ³⁰ DFE 52. l. XX. sz. RMK II. 112. sz.
- ³¹ DFE 53. l. XXI. sz. RMK I. 68. sz. és RMNy 253. sz.
- ³² DFE 54. l. XXII. sz. RMK II. 115. sz. és RMNy 249. sz.
- ³³ DFE 59—60. l. XXIV. sz. RMK II. 111. sz. és RMNy 247. sz.
- ³⁴ DFE 61—62. l. XXV. sz. RMK II. 120. sz.
- ³⁵ DFE 65—66. l. XXIX. sz. RMK I. 68. sz. RMNy 253. sz.
- ³⁶ DFE 63—64. l. XXVI. sz., Lampe(Ember) i.m. 228—230. l.
- ³⁷ Bod Péter. Hist. Hung. Eccl. 1888. I. k. 415—416. l.
- ³⁸ DFE 68—69. l. XXX. sz. RMK. II. 121. sz. RMNy 272. sz.
- ³⁹ DFE 64—65. l. XXVII. sz. RMK I. 75. l. RMNy 286. sz.
- ⁴⁰ DFE 69—70. l. XXXI. sz. RMK I. 80. sz. RMNy 284. sz.
- ⁴¹ DFE 70—72. l. XXXIII. és XXXIV. sz. RMK I. 85. és 86. sz. RMNy 304. sz.
- ⁴² DFE 80. l. Pokoly József, *Az unitárizmus Magyarországon: in Protestáns Szemle* 1898, 384. s köv. Lásd különösen az 1. sz. jegyzetet. Borbély István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története*. Cluj-Kolozsvár 1925, 99. s köv. l. A *De Dualitate*, Dávid Ferenc posztumusz műve, mely a *Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Jesu Christo in precibus*. Bazel, 1582, függelékeként jelent meg nyomtatásban.
- ⁴³ Samuel Bock, *Historia Antitrinitariorum*. 1774.
- ⁴⁴ Christophori Sandii, *Bibliotheca Anti-Trinitariorum*. Freistadii (recte Amsterdam), 1684.
- ⁴⁵ Sandius i.m. 56—57. l.

DÉVA VÁRA

Ez a középkori vár különösen két szempontból érdeklí az unitáriusokat. Elsősorban azért, mert 1579-ben itt halt meg Dávid Ferenc, egyházunk alapító püspöke. 1603-ban pedig itt tartották azt az országgyűlést, mely nemcsak az ország, hanem az egyház életére is nagy jelentőséggel bírt.

1. A romjaiban ma is impozáns vár alatt fekvő városnak géta és dák törzsek adták a nevét. Maga a várhegy, a Dévát körülvevő hegyek nyúlványa kúpként emelkedik ki környezetéből. Északról a Maros, keletről kiterjedt síkság, délről közvetlenül a síkságon álló város öleli körül. Nyugat felől a Déli Kárpátok nyúlványai húzódnak, ezektől a várhegyet csaknem a Maros szintjéig lehajló lankás térség választja el. Eszményi hely ez a vulkanikus eredetű, lemezszerű amfibólandezit felépítésű magaslat. Tengerszint feletti magassága 371 m, a város fölött 184 m magasságban emelkedik.

A vár története az őskorba nyúlik vissza. Dáciai uralmuk idején a rómaiak szállták meg, erről rendkívül gazdag leletanyag tanúskodik. A hegy szinte szabályos alakja és tetején az enyészettel hősileg küszködő vár a nép képzeletét is megragadta. Tündérek s óriások hajigálózta a magas hegyek és rianó mélységek felett. Egyik népballadánk Kőműves Kelemen alakját kapcsolja ide. A várat oklevélben először 1269-ben említik. Királyi vár volt kezdettől fogva. Gazdáit 1308 óta ismerjük. 1333-ban Miklós, Hunyad megye főispánja birtokolta. 1453 előtt Szilágyi Mihály, Hunyadi Mátyás nagybátyjának birtoka. V. László a hozzátartozó 56 faluval együtt Hunyadi Jánosnak adta. Ettől kezdve 1504-ig, Corvin János haláláig a család birtokolta. A mohácsi vész után 1529-ig Ferdinánd híve, Perényi Péter vajda tartotta kezében, de ekkor Szapolyai János birtokába került. Amikor 1539-ben a váradi egyezés után egy évre megnősült, feleségének, Izabellának adta jegyajándékul. A közeli Szászsebesen halt meg 1540. júl. 22-én; Déva várában feküdt három hétig ravatalon, és innen vitték Székesfehérvárra eltemetni. Izabella 1541-ben kisfiával, János Zsigmonddal a dévai várban is lakott. Innen és Gyulafehérvárról vezette egy ideig az országot Martinuzzi Fráter György. 1551-ben a vár Ferdinánd király kezére jutott. 1556-ban Izabella és János Zsigmond visszatérése után Déva vára ismét birtokukba került és maradt egészen a család kihaltáig. Ezzel már időben közel jutottunk a minket érintő korhoz, és helyénvalónak tartjuk a várat részletesebben bemutatni.

1.2. Kőváry László jeles történétírónk még ép korában látta a várat: „A magas hegyre csigaút s három kapu vezetett. Ezen csigaút mekroságára megjegyzem, miképp csupán a legkülső kaputól a másodikig 856 lépés [kb. 540 m] keringe. A vár falához felérve, nyugotra egy mélység felett az út mintegy 50 lépésnyi [37 m] hídon vive át, hol felvonóhídja volt.

A kapun belépve, pár ölnyi előudvar nyílt fel, hol az őrség várdázott. Belebb egy négyszegű, körül épített tágosabb udvara volt, melynek földje simitatlan szikla. Ezen udvar hossza 50 lépésnyi, szélessége jóval kevesebb. Az épületek fekvése nem tökéletes négyszeg. A déli épületek